

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Володимир Половець

●

ГЕТЬМАНСЬКІ УРЯДОВЦІ: ДІЯЛЬНІСТЬ В ОБСТАВИНАХ ЧАСУ

Сергій Павленко. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники.

- К.: КМ Академія, 2004. - 604 с.

Заслужений журналіст України, лауреат премій імені Б.Грінченка, М.Коцюбинського та В.Стуса, редактор Всеукраїнського наукового журналу «Сіверянський літопис» Сергій Павленко, відомий своїми монографіями «Загибель Батурина 2 листопада 1708 року», «Міф про Мазепу», «Іван Мазепа», представив громадськості свій черговий доробок - «Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники».

Мазепіана С.Павленка стала вагомим внеском в українську історичну літературу, пов'язану з висвітленням процесу стабілізації соціально-економічного становища Гетьманщини в 1687-1708 рр. Саме в цей період відбулося зміцнення інституту гетьманського правління, політичний ріст сотенно-полкової козацької ієрархії, змагання старшинських значкових товаришів за вплив на внутрішню і зовнішню діяльність уряду. «Здобувши впливове становище, - пише автор, - вони дедалі більше були зацікавлені у створенні умов надійності власного урядування. Гарантією ж безпеки для гетьманського генералітету була не вимушена вірновідданість царям, москофільство, а власне правління в незалежній країні¹.

Мета визначеного монографічного дослідження полягала в тому, щоб на основі глибокого вивчення історичної літератури, матеріалів археографічних видань, опублікованих та новоявлених документальних матеріалів реконструювати життя і діяльність соратників та прибічників гетьмана І.Мазепи. Здійснений автором аналіз їхніх біографій дає відповідь на численні запитання про залучення гетьманом до співпраці не поодиноких однодумців, а широкого кола впливових і високоосвічених яскравих особистостей свого оточення: із загальновідомих 15-20 осіб коло прибічників І.С.Мазепи вперше розширене до майже 120 неординарних постатей.

Структура монографії зумовлена проблемно-хронологічним принципом, а також специфікою визначеної мети та завданням дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох частин, 16 розділів, які поділяються на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури (2863 позиції). Обсяг монографії становить 602 сторінки. Особливої уваги заслуговують додатки до основного тексту, в яких подається бібліографія публікацій і документальних матеріалів про гетьмана І.Мазепу та його добу (українською і російською мовами), а також статті і розвідки С.Павленка останніх літ.

Робота написана на основі широкого кола джерел. Це, перш за все, опубліковані універсали, акти, доноси, епістолярії, добірки, над якими працювали А.Бантиш-Каменський, М.Судієнко, Д.Яворницький, О.Лазаревський, М.Василенко, Т.Мацьків, В.Станіславський, Ю.Мицик, І.Бутич та інші. Поряд з журналами «Основа», «Киевская старина», «Сіверянський літопис» автор відзначає газету «Черниговские губернские

ведомости», на шпальтах якої впродовж XIX ст. було опубліковано сотні документів кінця XVIII ст. з місцевих архівів, оригінали котрих втрачені у вирі XX ст. Разом з тим багата й різноманітна база дослідження включає матеріали офіційного діловодства, численні наукові та публіцистичні твори, джерела особового походження (мемуари, щоденники, листи тощо).

Історіографічний огляд містить глибокий і всебічний аналіз літератури про оточення гетьмана, особистість якого немовби притінила для дослідників інших діячів тієї доби. Останні здебільшого фігурують у переліку осіб, котрі згадуються у справі повстання 1708 р.² Наголошується, що саме в такому контексті їх розглядають М.Костомаров, М.Битинський, О.Субтельний, праці яких присвячені не окремим персоналіям, а цілому корпусу козацьких ватажків, об'єднаних гетьманом для досягнення поставленої мети - визволення України. Першою узагальнюючою працею, зазначається в монографії, стала «Мазепинці» М.Костомарова, присвячена висвітленню діяльності соратників гетьмана. Виявивши низку документів про репресії 1709-1915 рр. в Україні в архівах Москви і Санкт-Петербурга, М.Костомаров запровадив у науковий обіг матеріали, які використовувалися наступними істориками. Так в історіографії проблеми з'явилася версія про те, що «задум зрадити Петра виник у Мазепи не раніше року до подій»³. На думку С.Павленка, найвизначнішою післякостомарівською працею, присвяченою участі старшин у подіях 1708 р., діяльності української еміграції після Полтавської битви, стала видана в Україні у 1894 р. монографія О.Субтельного⁴. Спираючись на дослідження попередників та опубліковані джерела, він спробував з'ясувати причини появи сепаратистських настроїв в Україні, простежив головні віхи життя і діяльності соратників гетьмана⁵. Втім, детальне вивчення біографій оточення І.Мазепи, вважає автор, дає можливість моделювати поведінку старшин, відповісти на питання про те, як вони з'явилися в оточенні гетьмана і чи міг він покласти на них у своїх задумах.

Допущені при цьому висновки О.Субтельного про «три роки існування змови проти царя» і «понад 18 років служби цареві вірою і правдою» автор пояснює досить обмеженим колом джерел щодо окремих діячів доби 1687-1708 рр.

Наступною подією в історіографії проблеми стала книга О.Кресіна «Мазепинці», опублікована в 1994 р., в якій вміщено добірку історичних нарисів про соратників гетьмана А.Войнаровського, Герциків, Д.Горленка, К.Гордієнка, К.Довгополого, І.Ломиковського, Ф.Мировича, Ф.Нахимовського, П.Орлика та Г.Орлика⁶.

Наголошуючи на тому, що О.Кресін подав нариси лише про найчільніших представників І.С.Мазепи та П.Орлика, С.Павленко підкреслює важливість зазначеного видання, в якому авторові вдалося сполучити й узагальнити розкидану по різних джерелах інформацію, котра дає цілісну картину участі наближених гетьмана в антиросійському русі.

Для глибокого розуміння епохи та реконструкції перебігу суспільно-політичних і культурно-просвітницьких процесів кінця XVII-першої половини XVIII ст. важливе значення має вивчення діячів доби І.Мазепи не лише з точки зору їхньої участі у подіях 1708 р., відданості гетьману та його задуму, але і як яскравих особистостей, представників впливових українських родин. О.Лазаревський в архівах Чернігівщини і Полтавщини зібрав унікальні відомості про українську старшину XVII-XVIII ст. Опубліковані ним три томи, до яких увійшли гетьманські підтверджувально-земельні універсали, тестаменти та інші актові документи, містять матеріали про земельні володіння верхівки Гетьманщини, участь її у суспільно-політичному житті автономії⁷. Автор зазначає, що велику цінність для генеалогічних, біографічних студій мають «Нариси малоросійських фамілій. Матеріали для історії суспільства в XVII-XVIII ст.» та «Люди старої Малоросії», опубліковані О.Лазаревським в «Русском архиве», «Историческом вестнике» та «Киевской старине»⁸. О.Лазаревський вивчав головні життєві віхи родин Апостолів, Бороховичів, Гамаліїв, Герциків, Горленків, Кочубеїв, Скоропадських, Лизогубів, Миклашевських, Свічок, Ломиковських, Левенців, Трошинських та інших, значна частина яких посідала провідне місце в оточенні І.Мазепи.

У контексті зазначеного цінна інформація почерпнута С.Павленком у генеалогічному довіднику українських козацько-старшинських родів В.Модзалевського «Малоросійський довідник», виданий у чотирьох томах у 1908-1914 рр.⁹ Низку

систематизованих відомостей історико-бібліографічного характеру про мазепинський генералітет, головних полкових урядників подав О.Оглоблін у примітках до своєї монографії «Гетьман Мазепа та його доба»¹⁰. Для вивчення гетьманських правлінь, полкового устрою XVII-XVIII ст. велике значення мали упорядковані збірки персонального складу козацької старшини, зокрема Ю.Гаєцького, Я.Дашкевича, В.Борисенка, С.Заремби та В.Кривошеї¹¹. Видана у двох томах монографія В.Кривошеї «Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648-1782 рр.)» прислужилася авторові тим, що дає не тільки повний перелік гетьманських урядовців, а й насичена документальними генеалогічними, біографічними подробицями про них. Спираючись на архівні джерела, зокрема реєстри, компути, синодники, судові справи тощо, повернув із забуття прізвища козацьких ватажків, які становили оточення гетьмана¹².

Варто підкреслити, що значну інформацію про оточення гетьмана І.Мазепи автор почерпнув у працях В.Панашенко, М.Слабченко, Л.Окіншевича¹³. Використав він також важливий масив літератури, присвячений окремим постатям з оточення І.Мазепи, зокрема П.Орлика, А.Войнаровського, І.Скоропадського, Д.Апостола, П.Полуботка, В.Кочубея, В.Чуйкевича, І.Левенця та ін.¹⁴

Отже, аналіз стану вивчення обраної С.Павленком теми монографічного дослідження засвідчив, що переважна більшість студій про оточення гетьмана І.Мазепи має суто біографічний характер, а відсутність узагальнюючої праці з цього питання призвела до певної плутанини, перекручень і помилок у висвітленні громадсько-політичної і соціально-економічної діяльності гетьманського уряду.

«Засади формування гетьманської команди» - друга частина монографії, яка складається з двох розділів: «Український абсолютизм 1687 - 1709 рр.» і «Післяколомацькі зміни урядовців», написаних на основі вивчення 84 джерел. У першому розділі мова йде про те, що Гетьманщина як автономна держава у складі Московського князівства упродовж 1687-1708 рр. зазнала значних реформаторських трансформацій. Початок гетьманування І.Мазепи засвідчував його данину демократичним традиціям козацтва, але царські урядовці вже з 1688 р. вважали за доцільне, щоб якомога більше полковників ставали незалежними від гетьмана. Водночас в адміністративні військові реформи Петра І не вписувався гетьманський устрій козацьких вольностей. Авторитарна ідеологія позначалася на поведінці гетьмана і методах його керівництва. Вихований у студентські роки на авторитарних творах XVI ст., в т.ч. «Володарі» Ніколо Макіавеллі, І.Мазепа взяв, зі свого боку, на озброєння немало його постулатів. Так сформувалася, на думку С.Павленка, авторитарна ідеологія гетьмана як метод правління, котру терпіло, але не схвалювало найближче оточення. На перешкоді російському абсолютизму став український абсолютизм. Він не міг перемогти через свою підпорядкованість, але мав позитивне значення на визначеному етапі історичного розвитку. «Подальше послаблення гетьманського управління, непевність становища наступних гетьманів призвели наприкінці XVIII ст. до безперешкодного усунення ознак державності на українських теренах»¹⁵.

«Післяколомацькі зміни урядовців» - розділ, присвячений процесу формування гетьманського уряду та розподілу посад між найактивнішими учасниками змови. Прерогатива у цій справі залишалася не за старшинами, а московськими представниками на чолі з В.Голіциним. Процес формування гетьманського уряду був неможливий без звільнення противників рішень Коломацької ради. Висунення на провідні посади своїх людей супроводжувалося активізацією антигетьманських сил, конфліктами. В таких умовах І.Мазепа, не маючи права без дозволу царя самовільно звільняти полковників, змушений був обмовляти частину неугодних йому старшин, вдаватися до написання донесень про їхні зрадницькі наміри, підозрілі контакти. Автор виділяє три етапи формування гетьманського уряду: перший з 1687 по 1693 рік, другий з 1693 по 1707 рік і третій етап завершується 1708 роком.

Найважливішим для гетьмана був перший етап. Саме у цей час відбулася заміна найдіозніших противників Коломацької ради - полковників Г.Гамалії, К.Солонини, Р.Дмитрашки. У 1688 - 1689 рр. при дворі І.Мазепи з'явилися дорошенківці, правобережці (К.Довгополий, І.Ломиковський, Д.Чечель, М.Миклашевський, В.Велецький та ін.). Значну

роль у батуринському оточенні стали відігравати родичі гетьмана (І.Бистрицький, К.Мокієвський, С.Трощинський), пішли на співпрацю з гетьманом В.Борковський, С.Прокопович, С.Забіла, М.Борохович, Д.Апостол. На посадах, виборених на Коломаку, залишилися старшини, що раніше перейшли на Лівобережжя з Правобережжя і підтримували І.Мазепу, - Я.Лизогуб, В.Кочубей, М.Вуяхевич, А.Гамалія, Ю.Лизогуб.

Другий етап формування гетьманського уряду, на відміну від попереднього, характеризується стабільністю оточення гетьмана. Тепер ставка робилася на освічених і ерудованих, як і сам він, людей, у зв'язку з чим старшинські родини охоче віддавали своїх дітей на навчання до Києво-Могилянської колегії, де набуті ними знання, як правило, ставали запорукою їхньої подальшої кар'єри.

Третій етап істотних кадрових змін, вважає автор, відноситься до 1708 р., коли в оточенні однодумців І.Мазепи визріла опозиція, невдоволена його самовладним, тривалим правлінням. Очолив цю групу старшин В.Кочубей, написавши донос у Москву, щоб з допомогою Петра I привести до влади нового гетьмана. Ставлення до доносчиків як наклепників з боку царського уряду допомогло І.Мазепі «швидко оволодіти ситуацією і рішучими діями, настирливістю згуртувати старшину відповідно до її настроїв на антимосковську акцію, до якої він готувався багато років поспіль»¹⁶. За період гетьманування І.Мазепи до управління прийшла старшинська еліта, тісно переплетена родинними зв'язками, значно поповнена молоддю, яка поступово оновлюючись, поєднувалася турботою про майбутнє становище України та необхідністю пошуку шляхів поліпшення її долі.

«Соратники та прибічники гетьмана» - третя частина монографії складається з 12 розділів, написаних на основі вивчення 2317 джерел. Заслуговує на увагу структурна побудова цієї частини монографії, в якій С.Павленко розглядає найближчих довірників гетьмана, родичів і свояків, династії «изменников», представників таємної та прозорої дипломатії, значних військових товаришів, однодумців та спільників, помічників у резиденції, найманців, партнерів з Правобережної України, запорожців, маловідомих мазепинців, духовних поборатимів.

Можна дискутувати з автором відносно розподілу дійових осіб за їх фактичним становищем у визначений період і ставленням до гетьмана, але безсумнівним є те, що образ кожного з них виписаний на основі виважених документів, які дають підстави хай і скупі, інколи протокольно, рядок за рядком, сторінка за сторінкою, скурпульозно висвітлювати головні напрямки і найпотемніші нюанси людських характерів, підступність і чесність серед козацтва, боротьбу добра і зла на українській землі. Серед оточення І.Мазепи були найближчі довірники, на яких він в усьому покладався і які не завжди займали відповідні впливові посади в гетьманській ієрархії. Одні з них вважалися постатями одіозними для московських урядовців, а тому не мали шансів займати старшинські козацькі посади, інші ж, навпаки, займаючи посади в гетьманському уряді, не користувалися підтримкою Москви. Таку ситуацію уміло використовував гетьман, у зв'язку з чим коло його довірників майже за 22 роки правління в Лівобережній Україні в залежності від обставин то зменшувалося, то розширювалося. «Заходи безпеки змушували гетьмана діяти обережно, утаємничено, постійно маючи в запасі захисний варіант для обмовлення відступника», - пише С.Павленко¹⁷. Звичайно, стратегічні завдання Гетьманщини І.Мазепа не міг вирішувати самотійно, без підтримки старшин, а тому подані нариси про окремі персоналії гетьманського оточення заслуговують на особливу увагу.

Найцікавішою постаттю другої половини XVII ст. автор вважає представника старшинської аристократії Захара Шийкевича, якого, за свідченням В.Кочубея, остерігалися навіть генеральні урядовці. Перебування З.Шийкевича 16 років на засланні не зробило його вдячним вірнопідданим царя, що дало можливість гетьману говорити з ним відверто про найпотемніші мрії. Показовою в плані злетів і падіння була діяльність чернігівця Михайла Вуяхевича, який походив з родини козалецьких шляхтичів. Писар, генеральний писар у наказного гетьмана Якіма Сомка, засланий після «чорної ради» у Ніжині 17-18 червня 1663 р. до Сибіру, завдяки клопотанням П.Дорошенка повернутий в Україну, він віддано служив правобережному гетьманові на посаді генерального писаря до 1676 р. Був резидентом при султанському дворі, вів переговори

з поляками і росіянами, служив генеральним суддею в І.Мазепи, належав до найдовірених осіб гетьмана. За погодженням з І.Мазепою змінив світське ім'я генерального судді на чернече - Мелетій, а ставши архімандритом, немало зробив для розвитку Києво-Печерської лаври.

До найближчих довірників, на думку автора, належать також Іван Ломиковський, Дмитро Горленко, Дмитро Чечель, Іван Скоропадський, Дмитро Нестеренко, Михайло Миклашевський, Пилип Орлик та інші.

Привертає увагу читача розділ **«Родичі, свояки»**, до якого віднесено 14 персон, серед них мати гетьмана - Марія-Магдалина, небожі Іван Обидовський та Андрій Войнаровський, свояки Іван Бистрицький і Костянтин Мокієвський, племінниця Маріанна Вітославська, інші родичі - Іван Маковський, Дмитро Дмитрашко, Федір Коровченко, Степан Трошинський, Федір Топольницький та Дмитро Зеленський.

У розділі **«Династії «изменников»** автор розглядає наближені до І.Мазепи старшинські родини, які свого часу з метою отримання вищих посад частенько запрошували гетьмана бути хрещеним батьком їхніх синів та дочок. Майже усі вони потім за визначенням Петра I були віднесені до категорії «изменников» і зазнали тяжкої долі поневірянь і каторги. До таких належали родини Лизогубів, Гамаліїв, Мировичів, Герциків, Максимовичів і Дорошенків.

Четвертий розділ **«Представники таємної та прозорої дипломатії»** включає 13 осіб, серед яких Гродський Семен Іванович (Соломон), Сулима Петро Іванович (Петрик), Згура Тимофій, Харевич Юрій, Нехимовський Федір, Велецький Василь, Волошин Петро, Русиновичі, Івановський Олександр, Зеленський, Кондаченко, Новицький Григорій, Глухівець Яків. Усі вони залучалися гетьманом до зносин з Польщею і Кримським ханством, які мали таємний характер, позаяк за Коломацькою угодою І.Мазепі такі стосунки заборонялися царем, і російський уряд ревниво стежив саме за виконанням цього положення. Дозволені Малоросійським приказом дипломатичні функції, як правило, виконувалися генеральним писарем, усі інші доручалися або родичам, або ж зазначеним у цьому розділі особам. На випадок провалу кожен з них мав певну легенду, яка знімала підозру з гетьмана.

«Значні військові товариші» - наступний розділ монографії. У ньому наголошується, що в Гетьманщині набув поширення цей термін з часів І.Самойловича. У тодішньому діловодстві так називалися старшини, які стояли вище за козаків, полкових урядників і підпорядковувалися безпосередньо гетьманові. Значні військові товариші були резервом козацької еліти на вищій урядовій посаді. Вони зберігали свої земельні та майнові привілеї, викликалися на старшинські збори, разом з двором гетьмана брали участь у військових походах. Їм доручалося очолювати окремі козацькі з'єднання, виконувати ад'ютантські функції, доставляти важливу пошту царю, перевіряти скарги, з'ясовувати позиції конфліктуючих сторін під час виборів у полках.

Вивчення документації Гетьманщини показує, що статус значного військового товариша за часів І.Мазепи мало до 50 осіб, серед яких були Іван Биховець, Григорій та Михайло Гамалії, Степан Гречаний, Василь Громек, Дмитро та Родіон Дмитрашки, Іван Забіла, Яків Лизогуб, Дмитро Максимович, Костянтин Мокієвський, Леонтій і Павло Полуботки, Василь і Лук'ян Свічки, Данило, Костянтин і Яків Солонини, Федір Сулима, Костянтин Черняк та інші.

Набув також поширення звання «значний військовий товариш полку», «значний військовий товариш сотні», що давало можливість кожному полковникові і сотнику своєчасно поповнювати команду старшин. За гетьмана І.Мазепи було запроваджено чин бунчукових товаришів, до яких записували дітей генеральної старшини, полковників та знатної шляхти, які під час походів невідлучно мали бути при гетьмані, його хорогві і бунчуках, під зверхністю генерального хорунжого та генерального бунчужного, виконуючи їх доручення¹⁸.

У шостому і сьомому розділах - **«Співоднодумці та спільники»** і **«Помічники в резиденції»** мова йде про те, що пошук однодумців і прихильників гетьманом тривав близько 22 років його правління. Одні з них були пов'язані родинними зв'язками, інші відкрито боролися з опонентами гетьмана. У резиденції І.Мазепи зосереджувалися не лише генеральна старшина, а й численний апарат помічників, які виконували

різноманітні функції. Вони забезпечували порядок у палаці, вели канцелярські справи, служили економами і скарбниками, організаторами урочистих прийомів, зустрічей тощо. Як правило, лише деякі з них мали чітко окреслені обов'язки, решта ж використовувалася як ад'ютанти при гетьмані. До співодномців належали Василь Дунін-Борковський, Василь Чуйкевич, Павло Полуботок, Олексій Туранський, Данило Апостол, Григорій Бутович, Михайло Борохович та інші. Помічниками в резиденції були Іван Зарудний, Семен Талецький, Роман Висоцький, Григорій та Андрій Болдановські, Яків Гречаний, Самійло Величко і Григорій Покотило та інші¹⁹.

«Найманці» та «Партнери з Правобережної України» - восьмий і дев'ятий розділи монографії. До бажаючих нести службу будь-де за відповідну плату приставали й підрозділи шукачів заробітку із Сербії та Валахії. Збройні контингенти найманців утримувалися під Батурином (їх очолював Р.Дмитрашка), біля Мени і Сосниці (полк Могилевського), Остра і Ніжина (козаки Децика)²⁰. Наступний розділ про партнерів з Правобережної України розпочинається з нарису про Семена Палія, в якому розкриваються його стосунки з гетьманом. Автор підкреслює, що «героїзація, з одного боку, С.Палія і нищівна критика І.Мазепи - з іншого, контрастне протиставлення цих діячів заважають об'єктивно пізнати реалії їх співробітництва, конфлікту»²¹. Зацікавлять читача також нариси про Самійла Самуся, Василя Невінчаного та Данила Братковського.

Десятий розділ монографії називається **«Запорожці»**, в якому мова йде про Костя Гордієнка, Федора Нестулея, Петра Сорочинського і Якіма Богуша. У нарисах про них С.Павленко наголошує, що стабілізація в Гетьманщині у кінці XVII ст. применшила значення і роль Запорозької Січі в суспільно-політичних процесах в Україні. Водночас Батурин рахувався з Січчю як допоміжною силою у стримуванні кримсько-татарської агресії, тому гетьман завжди прагнув знайти порозуміння із запорожцями.

Останні розділи третьої частини присвячені маловідомим мазепинцям та духовним побратимам. Автор пропонує читачам зібрані ним відомості про окремих маловідомих мазепинців, яким у різні часи гетьман доручав вести відповідні справи. До таких він відносить Леонтія Галецького, Григорія Самойловича, Якова Золотаренка, Івана Тимченка-Заборовського, Дороша і Леонтія Дмитрієвичів, Трохима Троцина, Івана Рогачевського та інших.

Щодо релігійного життя Гетьманщини, то в монографії наголошується: «духовні ідеали оточення І.Мазепи були тісно пов'язані з вірою у Христа, православ'ям»²². Усі вони вважали земне існування важливим, але скороминущим етапом буття, а тому, навіть маючи пристойні статки, жили в скромних умовах з надією прийти на суд Божий з почуттям виконаного обов'язку перед церквою, православними і батьківською землею. Як і Мазепа, його оточення брало участь у будівництві соборів і церков, виданні релігійної літератури, допомагало монастирям, підтримувало провідних церковних діячів. Нариси про Інокентія Монастирського, Лазаря Барановича, Феодосія Углицького, Іоанна Максимовича, Іоасафа Кроковського, Гедеона Одорського, Димитрія Ростовського (Данило Туптало), архімандрита Никона, Стефана Яворського, Антонія Стаховського, Варлаама Василевича та інших - яскраві сторінки української духовної історії.

«Позиція оточення гетьмана в 1707 - 1709 рр.» - четверта частина монографії. Вона складається з двох розділів: **«Невдала спроба змістити І.Мазепу в 1707 - 1708 рр.»** та **«Антимосковське повстання»**. У першому з них з'ясовуються причини і характер подій, пов'язаних з доносом В.Кочубея на гетьмана. Стверджується, що детонатором організації антимосковського виступу в Україні став масований наступ московського абсолютизму на українську автономію. Занепокоєний майбутнім країни, гетьман посилав уповноважених до С.Лещинського і шведів у другій половині 1707 р., а генеральний суддя свідчив про І.Мазепу на допитах у квітні 1708 р. Автор стверджує, що виступ проти Москви планувався й організовувався далеко раніше. Донос та слідство лише ускладнили реалізацію гетьманського задуму, примусили приймати рішення в обставинах, які склалися не на користь стратегічного плану.

Другий розділ висвітлює несприятливі обставини, що склалися на початку військових дій в Україні теж не на користь Гетьманщини. Така ситуація ще більше підштовхнула

І.Мазепу до переходу на бік Карла XII. Перша зустріч між ними відбулася 29 жовтня 1708 р., під час якої між Україною і Швецією було укладено союзницький договір. Аналізуючи події, пов'язані з батуриною трагедією 2 листопада 1708 р., автор робить висновок, що «жертвами погрому стали 5-7 тисяч мирних громадян, 6-7,2 тисячі військових, а разом 11-14 тисяч батуринців; сердюків і козаків»²³.

Знищення Батурина стало поворотною віхою в історії українського народу, після чого в Гетьманщині розпочалося двовладдя, яке підірвало зв'язок гетьманської влади з населенням, а шведські союзники з кожним наступним днем починали відчувати зростаючий опір місцевих жителів. Так розпочався шлях до полтавської поразки. Полтавська битва завершилася повним розгромом шведсько-українського війська. На місці бою переможена сторона виявила 8619 вбитих шведів, а 2800 вояків потрапили в полон. Переслідувана О.Меншиковим королівська армія у складі майже 23 тисяч чоловік поблизу Дніпра потрапила в полон. Усі вони були відправлені на заслання. За підрахунками С.Павленка, у подіях, пов'язаних з битвою під Полтавою, загинули 4662 козаки і запорожці²⁴.

29 червня о 18 годині гетьман був переправлений з кількома козацькими дружинами через Дніпро. Опівночі зробив це і Карл XII, який до останнього часу залишався з військом для організації відсічі О.Меншикову. З гетьманом і королем біля Переволочної переправилося до 2000 запорожців, козаків і стільки ж шведів²⁵. Відступ було зроблено до Бендер у володіння турецького султана, куди вони дісталися, подолавши сотні кілометрів, 1 серпня 1709 р. Полтавська битва, невдалий відступ підірвали слабнуче здоров'я гетьмана. Квартири Карла XII і Мазепи знаходилися у Бендерах, а козаки і запорожці оселилися неподалік у селі Варниці. Серед старшин, які опинилися з Мазепою, були генеральний обозний Іван Ломиковський, генеральний писар Пилип Орлик, кошовий отаман Кость Гордієнко, генеральні бунчужні Іван Максимович і Федір Мирович, прилуцький полковник Дмитро Горленко, небіж Мазепи Андрій Войнаровський, значні військові товариші, канцеляристи Іван Бистрицький, брати Ілля, Михайло та Володимир Ломиковські, Данило Болбот, Клим Довгополий, брати Григорій, Іван, Опанас Герцики, Федір Третяк та інші. У козацькому таборі налічувалося до 500 козаків і старшин. Крім того, під Бендери прибуло до 5000 втікачів-запорожців та козаків-емігрантів²⁶.

Тяжке матеріальне становище емігрантів, їх політична невизначеність деморалізували дух повстанців. Вони втратили віру у справу визволення України. Все це гнітило гетьмана, прискорило його смерть, яка сталася 22 вересня 1709 р. Йому було влаштовано пишний похорон. У церемонії прощання з Мазепою взяв участь Карл XII. Поховали гетьмана в кафедральному соборі православного монастиря Св.Георгія у Галаці.

У висновках монографії С.Павленко формулює головне концептуальне положення свого дослідження, яке зводиться до того, що особисте бажання І.Мазепи позбутися принизливого рабського статусу від російського абсолютизму і особисто Петра I нероздільно поєднувалося з перспективою України як самостійної держави. «Без повстання мазепинців, яке, мов дзвін, сколихнуло буття України, дуже важко уявити рух за її волю. Воно резонувало з покоління в покоління уроком, який зрештою при благополучному збігу обставин посприяв народженню Української держави»²⁷.

Самостійну наукову цінність у книзі мають додатки: бібліографія публікацій та документальних матеріалів про гетьмана І.Мазепу і його добу (українською та російською мовами), а також статті і розвідки останніх літ автора, які допоможуть читачеві зорієнтуватися в тексті, переповненому персоналіями.

У цілому, підсумовуючи розглянуте, зазначимо, що монографія написана у кращих традиціях біографічного жанру, мова викладу яскрава і динамічна. Глибока джерельна аргументація дозволяє краще відчувати епоху. Широка панорама внутрішньої і зовнішньої політики Гетьманщини, її відносин з російським урядом у кінці XVII - на початку XVIII ст., насиченість різноманітною проблематикою, багатство фактичного матеріалу - все це дає підстави оцінити роботу С.Павленка як вагомий внесок в історіографію визначеної теми дослідження.

Окремої розмови заслуговує сучасне поліграфічне оформлення книги. Видавничий дім «КМ Академія», художник О.Я.Остапов, редактор Ю.Г.Попсуєнко, директор

видавництва В.Й.Соловйова приклали немало зусиль для того, щоб ця монографія на всеукраїнському конкурсі у Львові за 2004 рік здобула премію «Книга форуму-2004» в номінації «Наукова література».

Джерела та література:

- 1 Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. - К.: КМ Академія, 2004. - С. 3.
- 2 Там само. - С. 10.
- 3 Костомаров Н. Руина. Мазепа. Мазепинці. - М.: Республика, 1995. - С. 741.
- 4 Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. - К.: Либідь, 1994. - 240 с.
- 5 Павленко С. Вказана праця. - С. 12.
- 6 Кресін О. Мазепинці. - К.: Київський університет імені Т.Шевченка, 1994. - 110 с.
- 7 Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. - К., 1881. - Т. 1 (Полк Стародубский); К., 1893. - Т. II (Полк Нежинский); К., 1901. - Т. III (Полк Прилукский).
- 8 Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII-XVIII вв. Апостолы // Русский архив. - 1875. - Т. 1. - С. 91; Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII-XVIII вв. Горленки // Русский архив. - 1875. - Т. 2. - С. 248; Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII-XVIII вв. Кочубеи (В.Л.Кочубей), Мазепа и М.Кочубей // Русский архив. - 1876. - Т. 3. - С. 438-455; Люди Старой Малороссии: Семья Скоропадских (1674-1758) // Исторический вестник. - 1880. - № 2. - С. 710; Люди Старой Малороссии: Лизогубы // Киевская старина. - 1882. - № 1. - С. 101-125.
- 9 Модзалевский В. Малороссийский родословник. - К., 1908. - Т. 1; 1910. - Т. 2; 1912. - Т. 3; 1914. - Т. 4.
- 10 Оглоблин О. Гетьман Иван Мазепа та його доба. - Нью-Йорк, 1960. - 410 с.
- 11 Дашкевич Я. Гетьманська Україна: полки, полковники, сотні. Лівобережжя // Пам'ятки України. - 1990. - № 2. - С. 11-13; № 3. - С. 10-11; Борисенко В.Й., Заремба С.З. Україна козацька XV - XVIII ст. У двох частинах. - К.: Центр пам'яткознавства АНУ і Український державний педуніверситет імені М.Драгоманова, 1993. - Частина 1; Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Урядники гетьманської адміністрації. Реєстр. - К., 1997. - Ч. 1. - 102 с.
- 12 Кривошея В. Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648-1782 рр.). - К., 1998.
- 13 Панащенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII-XVIII ст.). - К., 1995. - 210 с.; Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). - Одесса, 1909; Окіншевич А. Значне військове товариство в Україні - Гетьманщині XVII-XVIII ст. // Записки наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка. - Мюнхен, 1948. - Т. 157.
- 14 Різниченко В. Пилип Орлик. - К., 1908. - 48 с.; Боршак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція // ЗНТШ. - 1924. - Т. 14 - 135. - С. 79-136; Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1743). Його життя і доля. - К., 1991; Його ж. Гетьман Данило Апостол і його доба. - Авгсбург, 1948; Винар А. Андрій Войнаровський. - Мюнхен, 1962; Гуржій О. Гетьман Иван Скоропадський. - К., 1998. - 207 с.; Коваленко О. Павло Полуботок - політик і людина. - Чернівці, 1996. - 93 с.
- 15 Павленко С. Вказана праця. - С. 22.
- 16 Там само. - С. 31.
- 17 Там само. - С. 34.
- 18 Там само. - С. 156.
- 19 Там само. - С. 200.
- 20 Там само. - С. 215.
- 21 Там само. - С. 224.
- 22 Там само. - С. 248.
- 23 Там само. - С. 317.
- 24 Там само. - С. 336.
- 25 Там само. - С. 337.
- 26 Там само. - С. 338.
- 27 Там само. - С. 341.

Григорій Курас

КНИГА ПАМ'ЯТІ І СМУТКУ

КНИГА ПАМ'ЯТІ євреїв Черниговщини, погибших в годы Второй мировой войны. - Нежин: Аспект-Поліграф, 2003. - 456 с.

Темі Голокосту європейського єврейства присвячені тисячі книг, десятки тисяч статей

різними мовами світу. Створені фільми. На аудіо- та відеокасетах зафіксовані свідчення колишніх в'язнів гетто та концтаборів. Нещодавно відомий у цілому світі музей Катастрофи в Єрусалимі Яд-Вашем відкрив в Інтернеті сайт, на якому вміщено близько 1,5 мільйона прізвиськ жертв нацизму. Разом з тим існує ще багато «білих плям» у вивченні найбільшої трагедії єврейського народу. І тому поява кожної нової книги, спеціального дослідження або спогадів заповнює ту чи іншу прогалину в наших знаннях про Голокост.

Не виключенням є і Книга пам'яті євреїв Чернігівщини, які полягли від рук німецьких фашистів. Редактор та упорядник цієї ґрунтовної і за обсягом, і за змістом праці Яків Борисович Сокольський. Допомогу виданню надав Американський об'єднаний розподільчий комітет Джойнт. Одразу зазначу: книга цінна і на часі. Адже все менше і менше залишається свідків тих страшних подій. Зі свого досвіду пам'ятаю, як важко було встановити кількість загиблих євреїв у моєму місті, долі окремих осіб тощо. У передмові упорядник висловлює вдячність людям з різних міст області, які допомагали у збиранні та уточненні відомостей про загиблих. Але, зрозуміло, головний тягар ліг на плечі Я. Б. Сокольського. Гадаю, не тільки фахівець, а й пересічний читач, гортаючи книгу, зрозуміє й належно оцінить його подиву гідну працю.

Композиційно книга складається з передмови, розділів про передісторію катастрофи європейського єврейства, історію проживання євреїв у межах Російської імперії та Радянського Союзу і передісторію катастрофи євреїв на Чернігівщині. За змістом книга ділиться на дві частини: «Воїни-євреї Чернігівщини, які загинули в боротьбі з фашизмом при захисті Батьківщини в 1941-1945 рр.» і «Поїменний список жертв Голокосту Чернігівщини, які загинули при окупації області. 25.08.1941- 26.09.1943 рр.» У перших невеликих за обсягом розділах редактор на основі відомих друкованих джерел, а також мало або зовсім не відомих архівних документів висвітлює передісторію трагедії євреїв, у тому числі і чернігівських. Звичайно, цінність видання полягає передусім у двох частинах, згаданих вище.

У першій з них названі імена воїнів-євреїв, які загинули на фронтах Другої світової війни. Цей розділ у свою чергу складається з 4-х підрозділів: воїни-євреї міста Ніжина, міста Прилук, Чернігова і в окремий віднесені наші земляки - уродженці сільських районів. Усього вдалося встановити імена більш як 2,5 тисячі полеглих при захисті Батьківщини. Очевидно, нема потреби наголошувати на важливості зібраних відомостей. Це зрозуміло. Але зазначу наступне. Дуже складна і копітка робота очікує на того, хто розшукує рідних чи знайомих, полеглих в часи війни. Більш-менш докладна інформація почала накопичуватися у військових архівах з 1943-44 рр. А ті, хто загинули на самому початку війни, часто-густо були «зниклими безвісти». Так сталося з моїм дядьком - Евелем Григоровичем Курасом. У моєму архіві зберігається, на мою думку, останній його лист від 25 травня 1941 р. Пам'ятаю, над ліжком бабусі висів його великий портрет, а зроблена ним маленька шкатулка ретельно переховувалася нею. Це, здається, і все, що залишилося від середнього з братів Курасів. Численні запити бабусі та тата не дали ніяких наслідків. Можливо, він загинув під час жорстоких бомбардувань Житомира в перші ж дні війни. Перед прізвиськом рідного дядька - ім'я двоюрідного - Михайла (насправді Меєр) Абрамовича Кураса. Доля його також невідома. І все ж ці списки, далеко не повні, слугуватимуть не тільки родичам, знайомим, а й стануть у великій пригоді при вивченні історії Другої світової, непоправних втрат, які зазнав наш народ.

Ще складніше встановити імена безвинно закатованих земляків під час так званого «остаточного вирішення єврейського питання». Я. Б. Сокольському та тим, хто йому допомагав, довелося, зрозуміло, не тільки вивчати матеріали Надзвичайної комісії по розслідуванню злочинів німецьких окупантів на території області, які зберігаються у Державному архіві Чернігівської області. Збирали свідчення людей, які пережили окупацію, зв'язали з розповідями родичів та сусідів, котрі перебували в евакуації і повернулися до рідних міст та містечок. Інколи вдалося встановити лише родину і кількість осіб в ній. Мушу зазначити, що не всі дані точні. Скажімо, у своїй публікації про історію євреїв Сновська (Щорса) писав, на основі свідчення, що німецькі кати закопали живим мешканця Дрекслера на його подвір'ї, а незабаром після звільнення міста його перепоховали в братській могилі. В книзі його ім'я вміщено серед розстріляних чоловіків 4 листопада 1941 р. в щорському лісі. Так само зазначав, що один з розстрілюваних - Бараш, вцілів під час того ж розстрілу і дістався міста. Подальшу його долю мені з'ясувати не вдалося. Але в списку на стор. 435 він значиться як розстріляний. Встановити істину в цих та в інших випадках, причому не тільки стосовно сновських євреїв, зараз, на превеликий жаль, практично неможливо.

Не можна не обійти увагою ще одного достоїнства книги. У ній наведені факти участі місцевих прислужників окупантів - поліцаїв у виконанні завдання їх хазяїв зробити Чернігівщину, як загалом і усю окуповану територію, «juden frei». Адже вони знали не тільки всіх євреїв, але й напівєвреїв, знали, де вони могли переховуватися, а зрештою й самі залюбки брали участь у ліквідаціях. У книзі наводяться відомості про те, як поліцаї на Новгород-Сіверщині полювали за вцілілими євреями, які ховалися по селах. Це ж саме робили й їх «колеги» в Ріпкинському

районі. Вони виловлювали людей і на свій розсуд або розстрілювали на місці, або вивозили до Чернігова і розстрілювали там. Автор оприлюднив страшні факти про особливу жорстокість поліції Коропа. Під командою коменданта поліції Шила поліцаї закидали гранатами підвал, в який загнали більше 20 мешканців села Понорниця. При цьому три молоді єврейки перед смертю були піддані груповому згвалтуванню. Є й інші страшні приклади знущань цих добровільних місцевих катів. Зазначу, що раніше тема колабораціонізму була якщо і не під заборону, то й не заохочувалася. А тому й залишається маловисвітленою.

Кольорові фотографії обелісків на братських могилах, майстерно зроблені Я. Сокольським та Й. Мітеровим, тільки підсилюють ефект книги.

Насамкінець ще раз підкреслю - книга на часі. І не тільки тому, що вона повертає нам імена тисяч земляків, які полягли в бою або були по-звірячому закатовані фашистськими нелюдьми та їх поплічниками. Адже в наш час з'являються люди, в тому числі і т. зв. «історики», які піддають сумніву Голокост. Скажімо, нещодавно всесвітньо відомий письменник, лауреат Нобелівської премії Елі Візель відмовився від нагороди, яку отримав у 2002 році від президента Румунії Іона Ілієску. В своєму листі він пояснив, що не може носити нагороду, яку отримали два політики-антисеміти, які заперечують Голокост. Залишається подякувати авторові та всім, хто прилучився до видання цієї книги, яка хоч і має невеликий наклад, але, напевно, стане відома в Україні та поза її межами.

Сергій Дзюба

ПРОЧИТАЙТЕ «ДИКІ КВІТИ» І ПОМИРІТЬСЯ...

Василь Слапчук. Дикі квіти. - К.: Факт, 2004. - 296 с.

«Цікаво, якби люди мали жала, як оси, чи жалили б вони одні одних, знаючи, що після цього помруть?». Це - не Конфуцій, а Василь Слапчук, нову книжку якого я проковтнув за кілька годин. Читав і час від часу так весело, дзвінко та безтурботно сміявся, мов дитина.

Здавалося б, розповів чоловік звичайну історію про те, що кожна сім'я має у шафі свій скелет, а я здивований, бо всі персонажі цієї книжки, хоч і не марсіани, а такі живенькі, зворушливі та колоритні, що хочеться безконечно цитувати оте: «Жінка, яка відмовляється від голубців, або збоченка, або нещира», чи: «На ситій людині штани значно швидше сохнуть...»

Звісно, зізнався жінці в коханні, то вже й до війни готуєш (це я Василевий вірш інтерпретую). Отож вони, кожен по-своєму, і воюють: Чоловік (Степан), Жінка (Лариса) та Степанович (він же - Вовик, єдина і неповторна їхня дитина, бешкетник, яких світ не бачив). У кожного - правда, власний всесвіт і своя самотність. Чоловік боїться тещі (бо вона - Баба Яга, Змій Горинич і Кощей безсмертний в одній особі), страждає від дошкульних «пилянь» - дорікань, що, за першої-ліпшої нагоди, злітають з вуст благовірної. Його дратують оті жіночі посиденьки, які так часто влаштовує вдома дружина, аби потеревенити з подругами, випровадивши задалегідь з кухні свого чоловіка. А Лариса вважає, що присвятила життя зовсім не тій людині, що вона, така вродлива, заслуговує якщо не на казкового принца, то хоча б на респектабельного Леоніда Макаровича, котрий має силу-силенну грошей, солідну посаду та «круті» імпорتنі авто. А Степан - він же такий посередній, занудний та ще й кошти для сім'ї заробляти не здатний. Одне слово - тюхтій.

Відверто кажучи, не знаю, чому Лариса та Степан ніяк не можуть порозумітися зі Степановичем. Чудовий хлопчик - викапісінський я в дитинстві! Був би у мене такий син - я б ним страшенно пишався. Пригадую, як хлоп'ям ще з вечора, вкладаючись спати, вигадував собі пригоди на наступний день. І неабияк засмучувався, коли не вдавалося втілити усі свої неймовірні «напрацювання». Бо навіть один день, прожитий без справжньої пригоди, здавався мені катастрофою.

Власне, ця частина «Диких квітів», написана від імені Дитини (дві інші автори надиктували Чоловік та Жінка), особливо припала мені до душі. Адже, розповідаючи про свої радощі та кривди, малий Степанович жодного разу не сфальшивив. Саме так говорять і поведуться дітлахи. Це - їхній світ, наївний і довершений водночас, не спотворений дидактикою та «філософією» дорослих. Взагалі Вовик - навдивовижу органічний і щирий. Навіть по-своєму мудрий - куди тому Конфуцію, якого любить цитувати тато Степан!

Переконаний, що будь-яка дитина Вовика зрозуміє і підтримає. Як на мене, «Калюжа

пізнання» (так називаються «щоденникові» нотатки Степановича) - цілком самодостатня повість, яка може друкуватися й окремо. Малеча від неї буде в захваті. З усіх книжок для дітей, які перечитав за своє життя (маю на увазі українську літературу), я б виокремив «Тореадорів з Васюківки» Всеволода Нестайка та... «Калюжу пізнання» Василя Слапчука. І буде шкода, якщо Василь видаватиме лише серйозні дорослі книжки, нехтуючи своїм талантом дитячого письменника. Гарних книжок для дорослих у нас все-таки вистачає. А от з «Тореадорами...» - проблема...

Поряд з персонажами «Диких квітів» завжди знаходиться автор. Причому в найнесподіваніших, найдивніших місцях та закапелках. Персонажі його періодично помічають і починають обурюватися, шпетити, скаржитися, дискутувати... Автор не ображається. Він - іронічний, але доброзичливий, пильний, але толерантний. Врешті-решт, він - не Всевишній, не творить світ, а тільки ретельно фіксує на папері те, що бачить навколо.

А довкола киплять вулкани пристрастей. «Тюхтій» Степан несподівано (навіть для себе!) стрибає в гречку з найкращою подругою Лариси - Ліною, яка, у свою чергу, влаштовує інтимну зустріч Лариси та згаданого вже Леоніда Макаровича. Імпозантний коханець, одразу ж після ночі з Ларисою, влаштовує до себе на роботу її чоловіка. А невдовзі Лариса у власній поштової скриньці знаходить світлину, на якій її Степан та її найкраща подруга виробляють казна-що просто перед фотооб'єктивом таємничого папараці...

Звичайно, залишу інтригу для вдячних читачів. Не буду розповідати, що утнула Лариса, побачивши викривальний знімок, і як потім повівся розгублений Степан. Думаю, що не всі представниці прекрасної статі погодяться з автором. Дехто звинувачуватиме його в незнанні тонкощів жіночої психології (це - в кращому разі!), вигукуючи, що всі чоловіки - самі розумієте хто... Але я не раз переконувався, що реальне життя - значно химерніше за будь-який роман. Власне, такий фінал залишає шанс - і Чоловікові, і Жінці, а найголовніше - Дитині. А я вже казав, що симпатизую Степановичу...

«Бог був садівником, а людей і сьогодні можна порівняти з квітами, але ці квіти - дикі», - стверджує Асиль Яким.

Василь Слапчук з ним і погоджується, і ні. Проте, як на мене, така книжка здатна помирити не одних Чоловіка та Жінку. Все-таки будь-кому корисно подивитися на себе інакше.

«In the midst of this stillness and sorrow,
In these days of distrust
May be all can be changed - who can tell?
Who can tell what will come
To replace our visions tomorrow
And to judge our past»¹

1 Англomовна фраза з роману Віктора Пелєвіна «Чапась і Порожнеча»: «Серед цієї нерухомості та суму, в ці дні недовіри, можливо, все зміниться - як знати? Як знати, що прийде на зміну, в що ми віримо, щоб судити наше минуле?»

